

דב שוורץ

פרשנות, דרשנות ושכלתנות:
מבחר מכתביו של ר' שם טוב אבן שפרוט

הסדרה לפילוסופיה יהודית

עורך הסדרה: ד"ר אבי אלקיים

חברי המערכת:

פרופ' זאב הרוי

פרופ' חנוך בן פזי

דב שוורץ

פרשנות, דרשנות ושכלתנות:

מבחר מכתביו

של

ר' שם טוב אבן שפרוט

הוצאת אדרא, תל אביב

Dov Schwartz

**Interpretation, Preaching and Rationalism:
Writings of Rabbi Shem Tov Ibn Shaprut**

ספר זה יוצא לאור בתמיכת מרכז דהאן: המרכז לחברה, תרבות וחינוך במורשת יהדות ספרד
ע"ש אהרן ורחל דהאן, אוניברסיטת בראזיל

עיצוב עטיפה: **אבי אלקיים**

הפרוכת על העטיפה לקוחה מאוסף הפרוכות של בתי הכנסת העתיקים באיזמיר.
תודתי נתונה לגב' יהודית קריתי מטלון העומדת בראש קרן מרדכי קריתי לתמיכה במיזמי תרבות
וחינוך, ואשר מובילה את "פרויקט איזמיר – שימור בתי הכנסת העתיקים באיזמיר", על עזרתה.

מסת"ב: 978-965-92452-6-0 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אֶדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתינתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשע"ח – 2017

Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>
<http://idra.org.il/>

סידור, עימוד, לוחות והדפסה:

א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

תוכן עניינים

מבוא 7

פרק א

ספר אוצר טוב: פירוש על מורה הנבוכים. 23

פרק ב

מועדים ועניינים שונים: מבחר ערכים מתוך ספר מניע הכד. 123

ביבליוגרפיה נבחרת. 149

מבוא

בחיבור זה אני מבקש להביא לתודעת הלומדים והחוקרים מבחר מתוך כתבי יד, המכילים את חיבוריו של ר' שם טוב אבן שפרוט, שפעל על ספה של המאה החמש עשרה בספרד.¹ כתב היד הראשון מכיל שריד מתוך פירושו של אבן שפרוט למורה הנבוכים וכתב היד השני – ערכים מתוך קיצור "כד הקמח" לר' בחיי בן אשר, חיבור המשמש בסיס לדרשנות. חיבור זה בנוי מערכים על פי סדר הא"ב. אף הקיצור שערך אבן שפרוט בנוי באופן כזה. אבן שפרוט היה מחבר פורה, וכתביו מתפרשים על פני תחומים מגוונים כגון רפואה ופרשנות מקרא ואגדה. האוסף המוצע לפני הקורא משקף את יצירתו של שכלתן ספרדי כמאה שנה לפני הגירוש.

אוצר טוב

שני חיבורים חיבר ר' שם טוב אבן שפרוט שכינה אותם בשם "טוב", ושניהם נחשבו אבודים. האחד הוא "דורש טוב", ספר דרשות, שעדיין לא נמצא. השני הוא "אוצר טוב", פירוש על ספר מורה הנבוכים, ששריד מתוכו התגלה לאחרונה. מלבד המעורבות העמוקה בפולמוס היהודי נוצרי עסק שם טוב באינטנסיביות בסוגים שונים של פרשנות. הוא כתב פירושים לחיבורי היגיון ורפואה, פירוש לאגדות חז"ל ("פרדס רמונים") ופירוש-לפירושו של ר' אברהם אבן עזרא לתורה ("צפנת פענח"). יצירתו של שם טוב מבטאת היטב את התנודה או מאמצי המיזוג של השפעות אבן עזרא ורמב"ם, שאפיינו את ההגות היהודית השכלתנית במהלך המאה הארבע עשרה באופן כללי ואת ההגות של קבוצת הוגים בספרד במחצית השנייה של אותה מאה.² השריד מ"אוצר טוב" כולל פירוש עקיב לפרקים הלקסיקוגרפיים שבחלקו

1 ד' שוורץ (בשיתוף עם נ' פרימור), הגות בצל האימה – דמותו, כתביו והגותו של ר' שם טוב אבן שפרוט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 20 (להלן הגות בצל האימה).

2 ראה ד' שוורץ, ישן בקנקן חדש – משנתו העיונית של החוג הניאופלטוני במחשבה היהודית במאה הי"ד, ירושלים תשנ"ז (להלן שוורץ, ישן).

הראשון של המורה, החל מן ההקדמה וכלה בפרק נא. הפירוש הועתק בשולי ספר מורה הנבוכים עם פרשנים (אפודי, אשר קרשקש ושם טוב בן יוסף אבן שם טוב), שנדפס בסביוניטה בשנת שי"ג. העותק מצוי בספריית קלאו (Klau), הנמצאת במוסד היברו יוניון קולג' (HUC) שבסינסינטי.³ לעתים ניכרים פרשן ושיטתו כבר בפרקים הלקסיקוגרפיים, כדוגמת פירושו של ר' יוסף אבן כספי, שהיה לפני אבן שפרוט. ולעתים דחו פרשני המורה את דיוניהם השיטתיים לפירושם לפרקי התארים, הוויכוח עם הכלאם וכן הלאה. דוגמה לכך היא פירושו של ר' משה נרבוני. פירוש זה הצטמצם בפרקים הלקסיקוגרפיים,⁴ אך העמיק ביותר בפרקים העוקבים. כאמור מעטו של אבן שפרוט נותרו לעת עתה רק הפירושים לפרקים הלקסיקוגרפיים. על כן ברצוני לבחון את שרידי הפירוש, וללמוד מהם על טיבו של החיבור לפי שרידיו.

יעדים

בפתח הפירוש הצהיר אבן שפרוט על מגמתו. הוא ביקש לדחוס את האידיאל הרצינוליסטי לפסקה קצרה. וכה כתב:

אמר שם טוב בר יצחק ז"ל בר שפרוט: כוונתי בביאור זה לברר וללבן ספר מורה הנבוכים, אשר חברו רבינו הגדול הר"ם במז"ל בסודות התורה בהסרת ספיקה ולהתרת אסרה. והאיר בו עיני כל ישראל להישירם אל אמיתת האמונה הכשירה, ולזכך נפשם ושכלם לעמוד בטוב השי"ת ולבקר בהיכלו,⁵ ובו יזכו לאוצר הטוב,⁶ אוצר החיים והתענוג הנצחי. לכן קראתי שם ספר זה "אוצר טוב" על שמי.⁷

- 3 אני מודה לד"ר יעקב פוקס שהיסב את תשומת לבי לגילוי. כן אודה לד"ר ג'ורדן פינקין על מתן האישור לפרסם את שריד הפירוש.
- 4 פרקים אלה נדפסו בתוך M. R. Hayoun, *Moshe Narboni*, Tübingen 1986.
- 5 על פי תה' כו, ד. המובאה מתוך דפוס סביוניטה, דף ג ע"א (לדפוס זה ההפניות בהמשך).
- 6 ראה למשל דב' כח, יב; תוספתא מעשר שני ה, כה; בבלי בבא בתרא כה ע"ב.
- 7 כלומר "אוצר טוב" רומז לשם טוב.

מטרתו של שם טוב היא בראש ובראשונה להציג את לכידות דברי המורה. ואכן במקומות אחדים בפירושו הוא מתעמת עם שאלות וסתירות שהועלו בקרב פרשני המורה, ומתאמץ ליישב אותן. לדידו בירור דברי המורה מוביל את האדם להישארות הנצחית של השכל. דמותו של הרמב"ם כסמכות בעיניו של שם טוב מופיעה גם בראש "צפנת פענח". שם הביא שם טוב את המסורת המפוקפקת של האישור של הרמב"ם לאבן עזרא: "ושמעתי שכאשר ראה הרב מורה צדק זה הפרוש הנכבד [של אבן עזרא] אמר שאלו ראהו קודם חברו ספר המורה לא היה משתדל בחבורו לפי שהוא כולל כל מה שכולל המורה"⁸. אולם על הביאור למורה הנבוכים אין הילת הגילוי השמימי המאפיינת את הפרשנות של אבן עזרא. כשאר פרשני אבן עזרא במאה הארבע עשרה אף שם טוב ציין שהוא כותב את חיבורו "כאשר הורוני מן השמים"⁹. לעומת זאת פירוש המורה נעשה מסיבות ענייניות של השגת חיי הנצח. זאת ועוד: חלק מהלהט של כתיבת הסופרקומנטר לאבן עזרא נבע מהצורך "להציל" את הפרשן החידתי מאשמת הכפירה שנתלתה בו. שם טוב כתב, "גם כי ראיתי הרבה מהמתחכמים מבני דורנו וקודם לדורנו אשר הם כופרי[ם] בקבלה וסומכי[ם] דבריהם לדברי החכם ז"ל, ויחפאו בסודותיו דברים אשר לא כן"¹⁰. ברוח זו כתב בהקדמת חיבורו "פרדס רמונים", "קנאתי בהוללים מלעיגים על דברי חכמנו ז"ל בעלי החכמה האמתית, חברו ספרים לקטו בהם ההגדות ודרשו בהם כהגדות של דופי ומלעיגים על זה על תורתנו הקדושה לעיני כל העמים"¹¹. לעומת זאת במחצית השנייה של המאה הארבע עשרה הרמב"ם איננו מואשם באשמות שהואשם בהם אבן עזרא, על אף שבמהלך הפירוש הביא שם טוב פרשנויות שביקשו ליצוק דברי כפירה ברמב"ם תוך כדי דחייתם החריפה¹².

האינטרס הפרשני השכלתני מיוחס בידי שם טוב לרמב"ם עצמו. פרשני המורה ייחסו חשיבות לכתובים שהציב בראש ספרו. אבן שפרוט טרח לפרש אחד הכתובים המעטרים את ספר המורה, "הט אָנְנָה וְשָׁמַע דְּבָרֵי חֲכָמִים וְלִפְּךָ

8 צפנת פענח, כ"י אוקספורד בודלי 2350, דף א-ב. המסורת מסתמכת על הצוואה המיוחסת לרמב"ם.

9 שם, דף ב2.

10 שם, דף ב3.

11 פרדס רמונים, סביוניטה שי"ד, דף ב ע"א.

12 ראה אוצר טוב, דף יג ע"א: "ויש מפרשי[ם] שלא הית[ה] השגת[ו] עוברת הגלגל, וחשבו שהש"י נתהוה מחומר הראשון בלי אמצעות, ואינו נראה לי, שאין אמונה פחותה מזו".

תְּשִׁית לְדַעְתִּי" (מש' כ, יז). וכה כתב: "אמר שם טוב המבאר: הביא פסוק] זה להעיר על הזריזות, בדברו ז"ל דברי פשטי המקראות וההגדות רק יפרשם על דרך החכ[מה] כמו שיעיר ז"ל".¹³ כלומר לדידו של שם טוב ראה רמב"ם ערך מהותי בפרשנות השכלתנית, ועורר לפרשנות כזו.

מקורות

שם טוב מצטט כפעם בפעם פרשנים אנונימיים למורה. רק פירושו של ר' יוסף אבן כספי למורה נזכר בשמו, ולעתים מתוך עימות. אבן כספי עורר התנגדויות לא מעטות בשל דעותיו הקיצוניות, וכבר דיברו בהגותו ובהשפעותיה חוקרים שונים.¹⁴ לעתים הציב שם טוב את פירושו של אבן כספי לנוכח פירושו שלו, מתוך ביקורת על אבן כספי. קו פרשני ופולמוסי כזה אופייני לדרכו של שם טוב.

שם טוב התייחס להצהרת הרמב"ם, שחרון אף נאמר במקרא ביחס לעבודה זרה בלבד. על כך הקשה, שכתובים רבים מייחסים כעס לקב"ה אף על פי שאין בעניין משום עבודה זרה. בפירושו לפרק לו כתב דברים אלה:

אמר שם טוב המבאר: יש להתבונן והלא במשה במעמד הסנה כתוב ויחר אף י"י במשה (שמ' ד, יד), וכן באהרן ומרים כשדברו במשה כתיב ויחר אף י"י במ וילך (במ' יב, ט), וכן בבלעם ויחר אף י"י¹⁵ כי הולך הוא (שם כב, כב). וכן באיוב חרה אפי בך ובשני רעיד (מב, ז). וכן בעינוי היתומי[ם] והאלמנו[ת] כתיב וחרה אפי והרגתי אתכם בחרב (שמ' כב, כג) וכו'? ואשר יראה לי בכוונת הרב הוא, כי לא נמצא עוד חרון אף בכל התורה רק בע"ז, כלו[מר] שיעד[ה] התורה ויאמר העושה דבר זה יחרה בו אף הש"י.¹⁶ ואל תקשה עלי מ"וחרה אפי והרגתי אתכם", כי אפשר דעת הרב שהוא חוזר על כל הנזכר שם. ובראש כתיב

13 אוצר טוב, דף ג ע"א.

14 ראה למשל א' גרוסמן, תמורות בחברה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשע"ג, עמ' 275-282.

15 צ"ל "אלהים".

16 כלומר התורה צוותה מראש שתוצאת המעשה היא חרון אף רק בעבודה זרה. יתר האירועים היו בדיעבד.

זובח לאלהי[ם] יחרם (שמ' כב, יט), ואגב שהוצרך לאמרו על זה שהוא ע"ז אמרו על הכל. אמנם בשום דבר לבדו לא תמצא יעוד חרון אף רק בע"ז; זהו הנראה לי בזה. [כג ע"א] ואבן כספי פי[רש], שכוונת הרב למה שיבאר להיות זה הדעת בטל תלוי בו ית[ברך],¹⁷ וכן פי' נר,¹⁸ ומי שסכלו הוא הנקצף. ודעת הרב שכל אלו היה בהם דעת בטל תלוי בו ית[ברך], והוא ע"ז באמת, כי משה ע"ה להיות מראה בסנה תחלת נבואתו נתחבט עם האל כמה חבוטים כמו שמפ[רסם] בפ[רק], כי לא החזיק באמונת הסבה הראשונה עד שהשם הודיעהו, ושם "אהיה"¹⁹ שמורה על הסבה הראשונה הרמוזה. ואחר כל זה, עם שמסר לו מופתים מהפוך הטבעי[ים], והשם אמר לו "הלא אנכי י"י" (שמ' ד, יא), שהוא מונח על הסבה הראשונה כטעם "אני פרעה" (בר' מא, מד) על דרך משל, והוא ע"ה לא התחזק עם כל זה באמתת הסבה הראשונה, וא[מר] ע[וד] "בי אדוני שלח נא ביד תשלח" (שמ' ד, יג); הנה מן הדין היה חרון אף י"י בו, כי תכף שהגיע לו שום פקפוק וספק בסבה הראשונה הרמוזה היה ראוי לחרון אף להיות דעת בטל תלוי בו ית[ברך], והוא מן סעיפי ע"ז.²⁰ וכן אהרן ומרים לפי שדברו במשה, כי חשבו שאין הפרש ביניהם אשר כל עלויו עליהם היה בענין הסבה הראשונה, ודאי בא לחשוב בזה דעת בטל בש"י. וכן חברי איוב בשיחקי²¹ לשם מה שאינו הוא דעת בטל תלוי בו ית[ברך], וכן בלעם, וכן המעני[ים] יתומים ואלמנות יכפרו בסבה הראשונה כי יחשבו עזב י"י את הארץ (יח' ח, יב; ט, ט) ואינם מאמינים רק בגלגלים ומשפטיהם. לכן לא

17 עמודי כסף ומשכיות כסף, שני פרושים על ספר המורה להרמב"ם ז"ל, מהדורת ש"ז ווערבולנר, פפד"מ תר"ח, עמ' 46.

18 כמדומה שכאן טעה המעתיק, וסבר ששם טוב כתב פי[רש] נר[בוני]. למען האמת זהו המשך הציטוט מפירוש אבן כספי, וצ"ל "פ[רק] נד", שכן "ומי שסכלו הוא הנקצף" נלקח מהמורה א, נד.

19 על פי שמ' ג, יד.

20 כלומר גם הפקפוק בהחלטת הקב"ה מבטא סוג של עבודה זרה.

21 ייתכן שצ"ל "בשיחס".

יחושו לעיניו האלמנות והיתומים. ע"כ דבריו תורף.²² ואינו נראה בעיני, שחלילה שמשא ואהרן ומרים יחשבו הרב בעובדי ע"ז כמו שביאר,²³ והנכון כמו שפירשתי.²⁴

אבן כספי יישוב את השאלה בכך שלדידו בכל מקרה שהקב"ה כעס הייתה עילה של עבודה זרה או לפחות לבטים הגובלים בכפירה. הוא לא היסס להציג את תגובתו של משה רבנו לשליחות שהטיל עליו הקב"ה בכפירה בעצם קיומו או לפחות בהשגחתו. שם טוב לא היה מוכן לקבל גישה כזו, ומבחינתו זוהי הטלת דופי בגדולי האומה. על כן הציע פירוש אחר, שלפיו הצהרת הרמב"ם לא התייחסה לתגובה של הקב"ה על מעשים שאירעו. הרמב"ם התכוון לכך שבכל מקום שהקב"ה הזהיר מראש, שהעובר על דבריו יגרום לכעס, העילה היא עבודה זרה. כלומר הוא הבחין בין תגובה לצייוו. שם טוב ציין, כי הוא מביא רק חלקים מתוך דברי אבן כספי ("תורף"), ואכן נוכל להתבונן באופנים שבהם הפנים ועיבד שם טוב את מקורותיו. אבן כספי טען שם, כי הסבור שהאל הוא השכל הראשון ברשימת השכלים הנבדלים, דהיינו "השכל המניע הגלגל היומי",²⁵ הוא בגדר עובד עבודה זרה ולא עוד אלא שהוא מגשים האלוהות. בכך רצה אבן כספי להבהיר את הרחבת המונח "עבודה זרה" והחלתו על דמויות מקראיות נערצות. ואכן הוא נקט עמדה בסוגיה שהעסיקה הוגים רבים בימי הביניים: האם האל הוא נעלה מהשכלים הנבדלים, לפי הגישה הנאופלטונית השורשית, או שמא הוא השכל הנבדל הראשון על פי גישתו של אבן רשד. רמב"ם הביא בכתביו את שתי הגישות גם יחד. לעומת זאת שם טוב לא רצה להיכנס לסוגיה טעונה זו, ועל כן השמיט את כל הדיון. מה הייתה דעתו בסוגיה? לשם כך יש לעיין בפירושו על דברי המורה בפרק החמישי:

אבל השגה בלתי שלמ[ה] אשר כללה מן הגשמו[ת] מה שכללה – אמר שם טוב המבאר: דע כי הנבדל השני העליון על כל הנבדלים, וכ"ש שאר הנבדלים אשר תחתיו, הוא חסר

22 פירוש אבן כספי, מהדורת ווערבולנר, עמ' 46-47 בדילוגים.
 23 אבן כספי.
 24 אוצר טוב דפים כב ע"א – כג ע"א.
 25 מהדורת ווערבולנר, עמ' 46.

מהש"י לפחות שני דברי[ם]: האחד בשלמותו ומציאותו איננו מעצמו רק מהש"י. והשני שאשר יתואר בשהוא שכל ומשכיל ומושכל יחד אין זה בעצמו[תו] לבד אבל יצטרך לשישכיל זולתו דבר עליון נכבד ממנו והוא הש"י; וא"כ הוא בעל רבו שני ענינים בהכרח מאשר נשכיל אנחנו. ושאר הנבדלי[ם] ירבו בהם הרבויים במספר עד השכל הפועל, שהוא המשפיע על עולם ההוי[ה] וההפסד, יש בו אחד עשר רבויים לפי שהוא משכיל עצמו ועשר[ה] נבדלי[ם] למעלה ממנו.²⁶

מכאן ברור, ששם טוב סבר כי האל הוא השכל הנבדל הראשון, וכי ההבחנה בין האל לשכל הנבדל השני נעוצה בכך שהוא עילתו, ושאחדות ההשכלה אצלו היא אוטונומית ואיננה תלויה בגורמי חוץ כלשהם. משמע ששם טוב לא היה מעוניין להיכנס בוויכוח עם אבן כספי במה שלא משתייך ישירות לפרשנות המורה.

דוגמה נוספת לעימות עם אבן כספי מופיעה בפירוש לפרק לו ("פנים") התייחס שם טוב לטענת קדמות העולם שהוצגה בדברי אבן כספי כגישת המורה. הוא כתב:

כתב אבן כספי, כי זה רמז במעשה בראשית במלת "בראשית", שתמורתו אמר דוד לפנים הארץ יסדת (תה' קב, כו), וביאר המורה פי[רושו], ור"ל מפני כי "בראשית" ענינו לא התחלה זמנית, כמו קודם, כי יהיה זה מחויב קדמות, וא"כ יהיה זה מן הסבה השביעית ע"כ.²⁷ ואין בדבריו ממש, כי אין "לפנים" תמורת "בראשית[ת]", רק ספר דוד מזמן קודם אליו, כלו[מר] בזמן קודם בעת הבריא[ה], הארץ יסדת כו'.²⁸

אבן כספי פירש את דעת הרמב"ם בביאור "לפנים" שבכתוב בתהלים כקדמות העולם. כל כך מפני שהרמב"ם פירש "לפנים הארץ יסדת" כקדימה זמנית

26 אוצר טוב, דף יב ע"א.

27 מהדורת ווערבולונר, עמ' 50-51 (בדילוגים). כלומר לפי אבן כספי היה צורך להסתיר מההמון את תפיסת הקדמות לפי הגדרת הסיבה השביעית בהקדמת המורה.

28 אוצר טוב, דף כג ע"ב.

"כלי הזמן"; ט'רף זמאן); והרי לא יכול להיות זמן לפני תנועה, שכן ההגדרה האריסטוטלית של הזמן הוא ספירת התנועה, ואין תנועה לפני הבריאה. על כן רמז הרמב"ם לפי אבן כספי שהעולם קדום ולא נברא, וקדימת הזמן לבריאה איננה קדימה זמנית אלא עקרונית. שם טוב חלק בחריפות, מפני שלדידו אין צורך לפירוש כזה. "לפנים הארץ יסדת" אין פירושו לפני הבריאה אלא בזמן הבריאה.

שם טוב הוסיף והביא מפירושו של אבן כספי בפירושו לחלק הראשון של המורה בפרקים יז ו-מא. הוא אף נדרש לפרשנים ללא אזכור שמם בפירושו לפרקים א, ד, ה, ח, ט, כח, ל, לב, מז ו-מז. הווי אומר, שהוא ביקש בפירושו ליצור רושם של שייכות למסורת פרשנית. מבחינה זו הפירוש למורה הולם את גישתו הכללית של שם טוב למקורות, שכן גם ב"צפנת פענח" הוא ציטט בעלי סופרקומנטרים אחרים והתפלמס עמם.²⁹

מטרת המורה

הדגם של כוונה ראשונית ומשנית מופיע בראשית הפתיחה. המורה נפתח ב"עניינו (גרץ) הראשון", שהוא "לבאר עניני שמות באו בספרי הנבואה".³⁰ הרמב"ם התייחס באופן ספציפי לשמות משותפים, מושאלים, מסופקים ומוסכמים. לכאורה התכוון הרמב"ם לפרקים הלקסיקוגרפיים שבחלק הראשון של המורה, כלומר לשלילת ההגשמה. לאחר מכן הציג הרמב"ם את ה"כוונה (גרץ) השנייה", שהיא "ביאור משלים סתומים מאד שבאו בספרי הנביאים ולא פורש שהם משל, אבל יראה לסכל ולנבהל שהם כפשוטיהם ואין תוך בהם".³¹ על כך הוסיף אבן שפרוט כוונה שלישית:

המאמר הזה כוונתו הראשונה כו' – ר"ל שבזה המאמר יש שתי כונות כמו שיבאר: האחת לבאר ענייני שתוף השמות אשר באו

29 ראה הגות בצל האימה, עמ' 79.

30 אבן שמואל, עמ' ד.

31 שם, עמ' ה. ראה א' נוריאל, "משלים ולא נתפרש שהם משל במורה הנבוכים", דעת 25 (תש"ן), עמ' 85-91; י' לורברבוים, "על אלגוריה, מטפורה וסמל במורה הנבוכים", בתוך א' שגיא ונ' אילן (עורכים), תרבות יהודית בעין הסערה; ספר יובל למלאת שבעים שנה ליוסף אחיטוב, תל אביב ועין צורים תשס"ב, עמ' 396-422; הנ"ל, "כאלו החכמים והיודעים נמשכים אחר הענין הזה ברצון האלוהי: על תפיסת המשל ב'מורה הנבוכים'", תרביץ עא (תשס"ב), עמ' 87-132.

בכתובים, והשני לבאר יסודות התורה וענייני בראשית ומעשה מרכבה כמו שיבא אחר זה. גם יש כונה שלישית לבאר אשר יביאו ולהעיד על אשר יניח, כמו שביאר פרק ח' מזה החלק.³²

כלומר הרמב"ם לא הסתפק בביאור העניינים העמוקים אלא הבהיר גם את המונחים היסודיים. דוגמה לכך היא מתוך הפירוש לפרק ח, שבו הרמב"ם ביאר את המונח הפיסיקלי היסודי "מקום", ובחן את החלתו על הקב"ה. שם טוב כתב על דברי הרמב"ם "כפי מעלתו ועוצם חלקו במציאות" דברים אלה:

אמר שם טוב המבאר: ר"ל כי כמו שהמקום [ם] הוא מבדיל חלקי הגשמי [ם] זה מזה, כי גדר המקום מקיף שוה ונבדל, כן ה"מקום" הנזכר בש"י או בנבדלי [ם]. ולכן פי [רש] "ברוך כבוד י"י ממקומו" (יח' ג, יב), שטעמו "כפי מעלתו ועוצם חלקו במציאות", כי הוא מחוייב המציאו [ת] מצד עצמו, ואין דומה לו בזה.³³

הווי אומר, שלפי פרשנותו של שם טוב הבהיר הרמב"ם את תפיסת המרחב, וקשר אותה למושג המציאות. באופן הזה המקום מאפשר הבחנה בין האובייקטים, והמציאות מאפשרת הבחנה בין המחוייב לבין שאר הנמצאים. אפשר גם לכונן את דבריו של שם טוב על הכוונה השלישית, שהספר נועד לבאר גם את הכתובים ואת אגדות החכמים שהובאו בו. לכאורה מדובר במשימה ששם טוב נטל על עצמו, לבאר את דברי החכמים באגדותיהם (החיבורים "פרדס רימונים" ו"שער ההגדות" שבסוף "צפנת פענח"). לפי ההפניה של שם טוב בסוף המובאה על מטרת המורה נראה שהתכוון לכך, שדעתו של הרמב"ם היא לא רק להפיק את הסודות מתוך דברי הכתוב אלא גם לפרש את הכתוב עצמו. וכך כתב על השגת משה בנקרת הצור:

הנה הרב ירצה, שאם היות שיש לענין תוך ופנים, שלעולם ישאר הפשט במקומו. כמאמר חז"ל אין מקרא יוצא מידי

32 אוצר טוב, דף ד ע"א.

33 שם, דף יג ע"ב.

פשוטו³⁴ ע"ד משל שהביא בהקדמותו³⁵ תפוחי זהב במשכיו[ת] כסף (מש' כה, יא), שהנראה טוב מאוד ותוכו יותר נכבד ונעלה. ולכן אמר כאן שאם היות הנה מקום אתי (שמ' לג, כא) תוכו לרמוז להשקפת עיון ושכל גם פשוטו אמת, שהוא מקום בהר, ששם עמד משה בדברו עם הש"י.³⁶

שם טוב סבר אפוא, שהרמב"ם ביקש לבאר את פשוטי הכתובים, ועל כן אפשר להוסיף כוונה שלישית לספר המורה. לדידו ספר המורה עוסק לא רק במה שהוא "נכבד ונעלה" אלא גם במה שהוא "טוב מאוד". ומכאן שלפי שם טוב המורה הוא מכלול פרשני והגותי, שאיננו מצטמצם לתכלית הפילוסופית הצרה.

אסטרוולוגיה

אחד ההיבטים של מיזוג גישות אבן עזרא ורמב"ם במאה הארבע עשרה היה קירובו של הנשר הגדול לאסטרוולוגיה אף למגיה אסטרלית. אף על פי שהאיגרת הנודעת לחכמי מונפלייה שכתב רמב"ם הציגה אותו כמתנגד גדול לאצטגנינות, ופרקי טעמי המצוות אף העמיקו תדמית זו, לא נרתעו חכמים במאה זו לכונן את דברי הרמב"ם על אסטרוולוגיה. מבחינה זו שם טוב איננו יוצא דופן. על העדר ההשגחה על עם ישראל, המתבטא בכך שהקב"ה כביכול שב אל מקומו,³⁷ כתב שם טוב בפירושו לפרק כג דברים אלה:

ויהיה טובו ורעתו כפי המקרה – ר"ל המערכת וחריצת האדם³⁸
 כמו שאבאר.
 ומה קשה זה היעוד – ר"ל הנחתם למקרה, לפי שישראל הם
 המעט משאר האומות, וכל האומות שונאים אותם ומתעוררים

34 שבת סג ע"א; יבמות יא ע"ב; כד ע"א.
 35 צ"ל "בהקדמתו".
 36 אוצר טוב, דף יג ע"ב.
 37 על פי ה' ה, טו.
 38 כלומר זריוותו ויוזמתו.

לעשות להם רע, ומזל ישראל כפי אשר הסכימו הכוכבים דלי, וכוכבים³⁹ – שבתאי, ואלו שניהם מורים על טוב מעט, ולכן אם יונחו למקרה מיד ישחתו. והבן זה מאוד, ושים לבך אליו.⁴⁰

לפי שם טוב פרק כג מיוסד על השפעת המצב השמימי ("מערכת") על גורל האדם והעם. רמב"ם הצהיר בסופו של הפרק על החריפות של היעדר ההשגחה על עם ישראל ("ומה קשה זה היעוד"), ושם טוב פירש את כוונתו ה"פנימית" בכך שהמאפיינים האסטרולוגיים הלאומיים של עם ישראל יוצרים איום על עצם קיומו. ושוב אנו ערים לתופעה, שרמב"ם הוצג כמי שבגלוי הוא מתנגד לאסטרולוגיה אך למעשה בין השורות הוא מקבל אותה. כלומר האזוטריזם המיימוני נותב לכיוון האסטרולוגי. שם טוב המשיך ורמז על תפיסה אסטרולוגית כשפירש את ביטויי הירידה ביחס לקב"ה כענישה. בפירושו לפרק העשירי כתב:

**כפי רצונו הקדום אשר יקדימו ספרי הנבואה קודם ספר המכה
ההיא שהשם פקד מעשיהם – ר"ל כי ספרי הנבואה יקדימו
לבשר על אומה או אקלים המכה אשר חשב השם להביא
עליהם קודם בואו על מעשיהם הקדומה בעניין ישובו מדרכם
הרעה,⁴¹ וישתבח הרצון ההוא בהם. וזהו שרמזו באמרו "רצונו
הקדום", כי רצון הש"י לא תשתנה רק מצד המקבלי[ם], והבן
זה מאוד. ויש רוצים להטיל מום בקדשים הרב במקום הזה,⁴²
ואין צורך להביא סתירתו, כי האמת נגלי[ת] בכוונתו.⁴³**

הביטוי שהרצון האלוהי לא משתנה אלא מצד המקבלים מזכיר את סגנונו

39 כנראה צ"ל "וכוכבים".

40 אוצר טוב, דף טז ע"א.

41 ראה יונה ג, ח.

42 כנראה שכוונתו לאלה שרמזו שמשמעות הרצון הקדום הוא, שהאדם מוכרח במעשיו ואין לו בחירה. וכפי שפירש אפודי על אתר, "האדם עומד תחת ממשלת האמצעיים שאז יחוייב שיתפעל וישתנה". דטרמיניזם יוחס לרמב"ם בספרות המחקרית, למשל בידי פינס בנספח למאמרו על אלבגדאדי. ראה Sh. Pines, "Notes on Maimonides' Views concerning Human Will", *Scripta Hierosolymitana* 6 (1960), pp. 195-198

43 אוצר טוב, דף יד ע"א.

של אבן עזרא. למשל, "כי הבריות העליונות נכבדות הן. ועליהם כתוב כי הוא צוה ונבראו ויעמידם לעד לעולם חוק נתן ולא יעבר. רק נקראו ככה בעבור המקבלים".⁴⁴ וכן, "הסבות יורדות מן השמים על הארץ ובני אדם המקבלים נפגשו בהם".⁴⁵ אם נצרף דברים אלה לקודמיהם נבין, ששם טוב אכן סבר שפרשנות אסטרוולוגית בגלוי וברמז לדברי רמב"ם משקפת את כוונתם אל נכון.

שכלתנות

שם טוב חיבר פירוש למורה הנבוכים מתוך האוריינטציה הרציונליסטית שלו. ואכן שם טוב השתייך לחוג שהביע תפיסות שכלתניות פסקניות למדי. הוא דבק באידאלים הרציונליסטיים באופן מוחלט ובלתי מתפשר. אף על פי כן ביקש לשמור על יתרונה של היהדות בלא לצאת מהתחום השכלתני. בפירושו לפרק לז חילק שם טוב בין השגת עצם המציאות להשגת המהות. וכה כתב:

אמר שם טוב המבאר: דע שמציאת הדבר ומהותו הם שני דברים, כי אנחנו נצייר תחלה בשהאדם נמצא, ואחר נצייר שהוא חי מדבר. ולכן אמר הרב שמש"ה ע"ה השיג שהש"י נמצא; אמנם במה שהוא, כלו[מר] מהותו, לא השיג, כמו שאמר פ[רק] נ"ד, שהש"י "הודיעו כי עצמו לא יושג כפי מה שהוא", כלו[מר] בגדר על דרך החיוב כמו שתדע מגדר האדם. ולפי דעת זה נאמר, שמש"ה עלי[ו] השלו[ם] השיג מענייני הנבדלים המהות, רק מהות הש"י לא השיג. אמנם השיג ממנו הבדלים עצמיים בדרך השלילה אשר לא השיגם אדם לפניו ולאחריו. ועוד יתבאר דעת זה בפרק נ"א ובפרק נ"ד ובפרק[ק] הבא אחר זה, ר"ל החומר והצורה,⁴⁶ כלו[מר] כי השיג טעות⁴⁷ כל מיני זה העולם השפל בשם וגדר דרך חיוב.

44 פירוש אבן עזרא לשמ' לג, כא, מהדורת א' וייזר, ירושלים תשל"ז, ב, עמ' ר"ח.

45 פירוש אבן עזרא למש' כב, א.

46 בהמשך פרק זה: "עניינים אשר הם למטה מאלו [השכלים הנבדלים] במדרגת המציאות – רצוני לומר, עצם החומר והצורה".

47 צ"ל "מהות".

וכן כל אישי העולם האמצעי,⁴⁸ כי כלם תחת החומר והצורה. וזה דבר עליון מאד, לא הישיגהו אדם ולאחריו, כי אריסטו וסיעתו לא השיגו אפילו ממיני זה העולם זולת מן⁴⁹ האדם הגדר בדרך חיוב, רק בדרך שלילה, כ"ש בעולם האמצעי וכ"ש מעולם העליון.⁵⁰

שם טוב ציין במפורש, כי משה רבנו השיג את השכלים הנבדלים לא רק מבחינת מציאותם אלא מבחינת מהותם. כך הבחין בינו לבין אריסטו. לדידו הפילוסוף הכיר את היקום החומרי באופן שלילי ולא באופן חיובי, למעט הכרת האדם. במה דברים אמורים? להערכת התכוון שם טוב, שמושג הצורה כמהות הוא שלילי. הרי הגדרתה הראשונית של הצורה היא שלילית, לאמור מה שמבחין בין המצוי המסוים הזה למצויים ממינים אחרים. לעומת זאת את האדם השיג אריסטו באופן חיובי מאחר שצורתו היא שכלו, ובמלים אחרות החכמה, שכן השכל אינו אלא המושכלות שרכש. באופן כזה שימר שם טוב את ערכי הרציונליזם הימי הביניים בלא לוותר על עדיפותו של נותן התורה. דבריו של שם טוב על עדיפות השגתו של משה משלימים את ביקורתו על אבן כספי בגין הקיצוניות שנקט.

נסכם: "אוצר טוב" מעניק פרספקטיבה מסוימת על פועלו הפרשני של שם טוב אבן שפרוט. הוא משלים מבחינות רבות את היריעה הפרשנית שלו ומאפשר הבנת האינטרסים הרעיוניים המנחים את כתביו. כמובן, לא מדובר בפירוש מהפכני. זוהי לבנה נוספת בספרות הפרשנית למורה הנבוכים בשלהי ימי הביניים. הערכה מלאה של החיבור תתאפשר עם גילוי כל חלקיו. אף על פי כן השריד שהתגלה מעשיר את ידיעותינו על תרומת שם טוב למסורת התקבלותו של המורה בהגות היהודית.

דרשנות

כבר ציינו את החיבור "דורש טוב", ספר הדרשות של שם טוב, שאיננו מצוי בדינו. בקיצור ספר "כד הקמח", ששם טוב כינהו "מניע הכד", הוא

48 כלומר עולם הגלגלים.

49 כנראה צ"ל "מין".

50 השכלים הנבדלים. המובאה מתוך אוצר טוב, דף כג ע"ב – כד ע"א.

נזכר פעמים אחדות. הווי אומר, שלשם טוב היה עניין בדרשנות. ספר "כד הקמח" הוא חיבור רחב יריעה, המכיל חומר האמור לשמש תשתית לדרשנים. שם טוב החליט לקצר אותו, ולהבליט לעתים עניינים המעוררים עניין בקרב שכלתנים במיוחד. על טיבו של החיבור עמדתי במקומות אחדים, ואף פרסמתי ערכים מתוכו כדלקמן:

(א) הפתיחה ל"מניע הכד" וערכים אלה התפרסמו בחיבורי "ישן בקנקן

חדש"⁵¹:

אמונה

גמול ועונש

חדוש העולם

יראה

מוסר

מזוזה

תפילה

(ב) חתימת החיבור וערכים אלה, המתמקדים בימים הנוראים, התפרסמו

כנספח למאמר שייחדתי ל"מניע הכד"⁵²:

כפור

ראש השנה

(ג) ערכים אלה פרסמתי במונוגרפיה שייחדתי לשם טוב⁵³:

ביטחון

השגחה

מציאות ה'

קדושה

(ד) בלקט שלפנינו מופיעים ערכים אלה, כשהדגש הוא על ערכי המועדים:

אבלות ירושלם

גאולה

לולב

51 שוורץ, ישן, עמ' 290-301.

52 "קיצור כד הקמח" מאת שם טוב אבן שפרוט", *AJS Review* 17 (1992), חלק עברי, עמ' א-יח.

הטקסטים הופיעו בעמ' יא-יח.

53 הגות בצל האימה, עמ' 96-102.

נר חנוכה
סוכה
ערבה
עצרת
פסח
פורים
שבת
שבועות

כתב היד ששימש מקור לערכים אלה הוא כ"י בית המדרש לרבנים בניו יורק, Mic. 2357. כתב יד זה הוא משובש ביותר, וניכר שהמעתיק לא גילה הבנה יתרה בענייני החיבור שהעתיק. לקט הערכים מעיד על המגמות והעניין שהיה לשם טוב בחיבורו זה.